

МЕСІЯ І НАТОВП: ТРАГЕДІЯ ОСОБИСТОСТІ В ДУХОВНОМУ ЛІДЕРСТВІ

Поняття натовпу, яке неодноразово ставало об'єктом дослідження в галузі психології та соціології, потребує, на нашу думку, подальшого опрацювання в історичному контексті, зокрема з погляду оцінки ролі натовпу в контексті історії раннього християнства, зокрема співвідношення постаті Месії і натовпу, що його оточував.

Метою нашого дослідження є аналіз особливостей взаємодії особистості і натовпу крізь призму Новозаповітної історії, усвідомлення ролі духовного лідера в історичному процесі. У роботі над обраною проблемою нами були використані праці Г.Лебона, Г.Гегеля, З.Фрейда, М.Вебера, Х.Ортега-і-Гассета, С.Московічі, Г.Блумера, О.Меня та ін.

Натовп – поняття кількісне і візуальне: він є множиною. Суспільство завжди було рухомою єдністю меншості і маси. Меншість – сукупність осіб, вирізнених за певними ознаками, маса – не вирізнених нічим. У співтовариствах, які цураються масовості, спільна мета, ідея або ідеал є єдиним зв'язком, що само собою виключає численність. Для створення меншості, будь-якої, спочатку потрібно, щоб кожна особистість із причин особливих, більш-менш особистих, відпала від натовпу. Його збіг з тими, хто утворює меншину, – це пізніший, вторинний результат особливості кожного і, таким чином, це багато в чому збіг неспівпадінь [10, 309].

Досліджуючи тексти Євангелій, що описують земне життя Христа, постійно натрапляємо на згадки про натовп, який супроводжував Його в проповідницькій діяльності. Про перші зібрання народу згадується після чудесного зцілення в будинку Симона: “Надвечір, коли заходило сонце, приносили до Нього всіх недужих і біснுவатих. І все місто зібралось біля дверей. І Він зцілив багатьох, що страждали всякими недугами; вигнав багатьох бісів..” (Мк. 1:32-34). У своїй історичній іпостасі Христос – сильна харизматична особистість, приклад ідеального духовного лідера. “Питання про значущість харизми розв'язує визнання підлеглих – спочатку завжди за допомогою чуда. Це, підтверджуване доказом, вільне визнання породжено схильністю до одкровення, шануванням героїв, покладанням надії на вождя. Але таке визнання (при справжній харизмі) не є основою легітимності, воно – обов'язок тих, хто зобов'язаний визнати цю якість через своє місце і наведений доказ. Таке “визнання” психологічно є цілком особистою, заснованою на вірі схильністю, народженою з натхнення або потреби і надії” [4].

З того часу чудесні зцілення постійно супроводжують проповідь спасіння Христа. “І розійшлася чутка про Нього по всій Сирії; і приводили до Нього всіх немічних, хворих на всілякі недуги, й одержимих, і біснуватих, і сновид, і розслаблених – і Він зціляв їх. І йшло за ним багато народу з Галілеї і з Десятиграддя, і з Єрусалима і з Юдеї і з іншого боку Йордана” (Мф. 4:24,25).

Причини виникнення натовпу досить зрозумілі. Спочатку відбувається певна хвилююча подія, яка привертає увагу і пробуджує зацікавленість людей. Захоплений цією подією індивід схиляється до втрати частини свого звичайного самоконтролю і до підкорення збудливому об'єкту. Далі цей різновид переживання породжує різні пориви й емоції, створює певну ситуацію напруження, які, своєю чергою, змушують індивіда до дії. Таким чином, певна кількість людей, стимульованих однією і тією самою збудливою подією, має здатність поводитися подібно натовпу.

Напруга індивідів, розбурханих якоюсь збудливою подією, примушує їх метушитися й розмовляти один з іншим; у цій штовханні первинне збудження посилюється. Збудження кожного передається іншим і, як ми вже зазначали, відбиваючись, повертається до кожного назад, посилюючи його власний збуджений стан. Найочевиднішим наслідком цього є

поширення певного загального настрою, відчуття або емоційного пориву, а також зростання їх інтенсивності. Таким чином подібна шттовханина справді веде до стану підкресленого контакту, в якому індивіди стають дуже сприйнятливими, чуйними один щодо іншого, а також більш схильними діяти спільно як певна колективна одиниця. Зокрема, в Євангеліях неодноразово згадується про те, як Христос відступає перед шттовханиною збудженого натовпу і проповідує з човна багатотисячному зібранню, що стоїть на березі.

Останній етап збудження натовпу можна уявити як стимулювання заохочення поривів, відповідних меті натовпу, аж до того моменту, коли її члени готові діяти під їх впливом. Схвалення і кристалізація поривів є наслідком взаємного збудження, яке має місце в шттовханіні як відгук на лідерство. Воно має місце головним чином як наслідок образів, викликаних у процесі навіювання і наслідування, і підкріплених взаємним схваленням [3, 546].

Постає питання: чи усвідомлював натовп істинний зміст Христової проповіді? Чи стала вона унікальною для тогочасної спільноти? Як свідчить історія, “екзальтовані фанатики стали звичайним явищем в ту епоху. Маса вимагала чудес і були готові бігти за будь-яким блаженним. “Народ, – зазначає Йосип Флавій, – діяв під їх впливом, як одержимий, і йшов за ними в пустелю, думаючи, що Господь удостоїть їх бачити знамення свободи”” [8, 475].

“Маса легковірна і надзвичайно легко піддається впливу, вона некритична, неправдоподібного для неї не існує. Вона думає образами, які породжують один іншого асоціативно, – як це буває у певної людини, коли вона фантазує, – не вивіреними розумом на відповідність дійсності. Почуття маси завжди прості і досить гіперболічні. Маса, таким чином, не знає ані сумнівів, ані невпевненості” [11, 138].

Що потрібно натовпу? Хліба та видовищ. Чи не тому всі апостоли описують так багато чудесних зцілень і годування кількома хлібинами тисяч голодних? Але, можливо, ці оповіді існують не лише для того, щоб вразити сучасників, а щоб змусити задуматися нащадків? Адже, якщо сприймати біблійну оповідь не буквально, а як притчу, іносказання, тобто спробувати узріти в хлібах Христових хліб духовний, тобто те моральне вчення, яким можна наситити духовний голод спраглих, то тоді зникає вся містичність. Адже Христос передав хліб народові через своїх учнів, таким самим чином, як майбутню проповідницьку діяльність – від учнів до послідовників. У Новому заповіті закладено основи духовного лідерства, адже Христос не прагнув здійснювати місію спасіння одноосібно, Він одразу обрав коло найближчих учнів: “Потім зійшовши на гору і покликав до Себе, кого Сам схотів; і прийшли до Нього. І обрав з них дванадцять, щоб були з Ним і щоб посилати їх на проповідь, і щоб вони мали владу зціляти від недуг і виганяти бісів” (Мк. 3:13-15). Апостоли – це ті обрані, на чії плечі буде покладено майбутню проповідницьку діяльність (хоча за час земного Христового життя вони не усвідомлювали цілком тієї високої духовної честі обрання).

Порівнюючи натовп і вибрану меншість, згадаємо слова Х.Ортеги-і-Гасета: “Маса – всякий і кожний, хто ні в добрі, ні в злі не міряє себе особливою мірою, а відчуває таким самим, “як і всі”, і не лише не пригнічений, а й задоволений власною непомітністю. Звичайно, кажучи про “вибрану меншість”, перекручують значення цього вислову, удавано забуваючи, що вибрані – не ті, хто чванливо ставить себе вище, але ті, хто вимагає від себе більше, навіть якщо вимоги до себе стають непосильними. І, звичайно, радикальніше за все ділити людство на два класи: на тих, хто вимагає від себе багато і сам на себе звалює тяготи і зобов'язання, і на тих, хто не вимагає нічого і для кого жити – це плисти за течією, лишаячись таким, який є, і не прагнути перерости себе” [10, 310]. “З Ним ішло багато народу, і обернувшись, Він сказав їм: коли хто приходить до Мене і... хто не несе хрест свій і не йде слідом за Мною, той не може бути Моїм учеником” (Лк. 14:25-27).

З тексту Євангелій зрозуміло, що Месія не прагнув отримати підтримку мінливого натовпу, адже розумів, що його прихильність була тимчасовою, плінною. “Розійшлася ще більше чутка про Нього, і сходилося до Нього безліч народу послухати і зцілитися від Нього від недуг своїх. Він же відходив у безлюдні місця і молився” (Лк. 5:16,17). Не фізичне зцілення хворих було у Нього на меті, а спроба повернути їх на шлях духовного очищення.

Для них Він не лікар, а духовний пастир: “Побачивши натовп народу, Він зжалився над ними, що вони були виснажені і розсіяні, як вівці, що не мають пастиря” (Мф. 9:36).

Месію стомлює байдужий натовп, що прагне від Нього нових чудес. Мимоволі постає питання: від чого більше страждав Христос – від очікування неминучості смертельних мук на хресті, чи від безсилля перед нерозумінням морально убогим натовпом змісту Його проповіді? І хоча Він прагне до усамітненої молитви, з Божою милістю повертається до невдячного натовпу і зцілює недужих: “І, почувши про те (про смерть Івана Хрестителя), Ісус відплив звідти на човні в безлюдне місце один; а народ, довідавшись, пішов за Ним з міст пішки. І, вийшовши, Ісус побачив багато людей, змилосердився над ними і зцілив недужих їхніх” (Мф. 14:13,14).

Христове вчення якісно відрізняється від ортодоксального проповідництва іудейських фарисеїв, воно приваблює своєю незвичністю: “І коли Ісус закінчив слова ці, народ дивувався вченню Його, адже Він вчив їх як той, хто має владу, а не як книжники і фарисеї. Коли ж він зійшов з гори, за ним прослідувало багато народу” (Мф. 7:28, 29–8:1).

Хоча Христос проповідував перед великими зібраннями, істинний зміст Його проповіді був призначений лише для невеликого кола обраних: “Вийшовши того дня з дому, Ісус сів біля моря. І зібралось біля Нього безліч народу, так що Він ввійшов в човен і сів, а весь народ стояв на березі. І повчав їх притчами...” (Мф. 13:1–3). “І приступивши учні сказали Йому: для чого притчами розмовляєш з ними? Він сказав у відповідь: для того, що вам дано знати таємниці Царства Небесного, а їм не дано; адже хто має, тому дано буде і примножиться, а хто не має, у того відніметься і те, що має; Тому промовляю їм притчами, що вони дивлячись не бачать, і чуючи не чують, і не розуміють” (Мф. 13: 10–13).

Натовп сприймає лише найпростіші почуття, що нав’язуються йому – гнів, страх, захоплення, будь-яку думку, ідею чи вірування, він “сприймає або заперечує цілком і ставиться до них як до абсолютних істин, або як до абсолютних помилок. Так завжди буває з віруваннями, які завоювали свідомість шляхом навіювання, а не шляхом осмислення. Не маючи жодних сумнівів щодо того, що є істиною і що – помилкою, натовп виражає таку само авторитетність у своїх судженнях, як і нетерпимість” [6, 30].

Зустріч Христа в Єрусалимі – вершина Його тріумфу перед мінливим натовпом. “Безліч людей розстилали свій одяг по дорозі (до Єрусалиму), а інші різали гілки з дерев і стелили по дорозі. Люди ж, що йшли попереду і слідом, виголошували: осанна Синові Давидовому!...” (Мф. 21:8,9). Таке захоплення новим Месією і, головне, сприймання самим Христом наданих йому почестей постають різким контрастом з Його попередньою діяльністю. Як твердять певні дослідники, “нам не уникнути враження, що під час тріумфального в’їзду до Єрусалиму Христос “грав на натовп” у тому розумінні, що він приймав на себе колективну проєкцію “Сина Давидова”, тобто безпосередню вказівку на Месію” [12, 58].

Характеризуючи постать історичного Христа, А.Безант зазначає, що його “всеосяжна любов притягувала до себе всіх знедолених і презрених”. Але “вчителі та правителі Його народу почали дивитися на Нього із заздрістю і гнівом; Його духовність була для них докором їх користолюбству, Його сила – постійною, хоча й безмовною вказівкою на їх слабкості” [2, 73].

Психологія натовпу виражена Христом у притчі про сіяча: “Так само і посіяне на камені означає тих, які, коли почують слово, зразу з радістю сприймають його, але не мають у собі коріння і не постійні; а потім, коли настане скорбота і гоніння за слово, відразу спокушаються” (Мк. 4:16,17).

Усі колективні уявлення є несвідомими психічними утвореннями, що мають величезну енергію і небезпеку. Вони втілюють архетипну енергію без посередництва его-свідомості і, отже, є мінливими. Чим більшим є натовп, тим меншу роль відіграє в ньому особистість, але носієм свідомості є саме особистість.

Г.Блуммер твердить: “Характер натовпу може бути краще оцінений, якщо ми зрозуміємо стан його типового члена. Такий індивід втрачає звичайне критичне сприйняття і самоконтроль, тільки-но він вступає в контакт з іншими членами натовпу і проймається тим

колективним збудженням, яке панує над ними. Він прямо і безпосередньо відгукується на зауваження і дії інших, замість того, щоб тлумачити їх, як він зробив би у звичайних умовах. Його нездатність аналізувати дії інших перш, ніж відгукуватися на них, породжує його власне прагнення діяти. Отже, пориви, пробуджені в ньому його співчуттям колективному збудженню, швидше наберуть негайного вираження, ніж підкоряться його власній думці. Саме цей стан і є ознакою навіюваності; він пояснює, чому в натовпі роль навіювання так яскраво виражена” [3, 548].

К.-Г. Юнг додає: “Можливо, так трапилося, що Христос покликав своїх апостолів на ці масові зборища? Чи нагодував він п'ять тисяч якихось своїх послідовників, які трохи згодом кричали: “Розіпни його!”..?” І, можемо додати ми, чи не був натовп, що вітав його і кричав йому “Син Давидов”, тим самим, який опісля кричав “Розіпни його!”, дізнавшись, що його царство “не від світу цього” [12, 58]?

Єдине, що підтримує авторитет харизматичного лідера перед розбурханим натовпом і формує благоговійне ставлення до нього з боку послідовників, – “це успіх, відчутний доказ того, що він у силі, його могутність так само діяльна, як і раніше. Мойсею потрібні були скрижалі закону, Ісусу Христу – чудеса., щоб зберегти вплив, здобутий дорогою ціною, і вселити довіру в натовп” [9, 500]. Коли чудеса зникають, зникає і віра.

Недолік звичайного критичного ставлення і пробудження поривів і емоцій пояснюють ексцентричну несамовиту і несподівану поведінку, яку так часто можна спостерігати у членів натовпу. Пориви, які за звичайних умов були б суворо придушені завдяки здатності індивіда до думки і самоконтролю, тепер знаходять вихід для свого вираження. Тобто поведінка окремої особи в натовпі часто-густо схильна до насилля й руйнування: “Тоді сказав Ісус до народу: ніби на розбійника вийшли ви з мечами та киями, щоб узяти мене; кожного дня сидів Я з вами, навчаючи в храмі, і ви не брали Мене. Це ж усе сталося, щоб збулися Писання пророків. Тоді всі ученики, покинувши Його, розбіглися” (Мф. 26:55,56).

Трагедія особистості, що протистоїть натовпу, певною мірою зумовлена тим, що поведінка юрби, підбурювана досвідченими маніпуляторами, змінюється стихійно, нею неможливо керувати ззовні. В Євангелії від Матвія ця трагічна особливість колективної поведінки виражена кількома строками: “Первосвященники і старійшини підмовили народ просити за Варавву, а Ісуса погубити” (Мф. 27:20).

Натовп знищує все несхоже, незвичайне, особове і краще. Хто не такий, як усі, хто думає не так, як усі, ризикує стати відкинутим.

З арештом Христа його покинув не лише мінливий натовп (що було цілком очікуваним), а й один з його апостолів. Зрада є важливою темою індивідуалізації, оскільки є складовою феноменології протилежностей. У ситуації конфлікту між протилежними цінностями людина порушує вірність тому або іншому принципу і відкриває ворота ворогу. Зрадника завжди ненавидять обидві сторони, оскільки той топче “святе” колективної психології, а саме: відданість груповій ідентичності.

Відданість і зрада – це пара протилежностей. Відданість майбутньому може зажадати зрадити минуле, і навпаки. У цьому розумінні Христос зрадив свою колективну іудейську спадщину. Він був еретиком і тому отримав покарання за зраду. Це відповідає тому психологічному факту, що на певній стадії розвитку окремої особи для досягнення індивідуалізації може знадобитися порушити відданість колективу. Пізніше плодами цього “злочину” може скористатися той самий колектив [12, 60].

Христа звинуватили у тому, що він загрожував зруйнувати храм Божий, місцеперебування Яхве. Як ми можемо судити з розвитку християнського міфу, фактично цей намір був прихованим. Отже, Ісус виявився зрадником старих традицій, колективного сховища усталених релігійних цінностей. Так можна пояснити установку первосвященника Каяфи, про яку він говорить в Євангелії від Іоанна 11:50: “І не подумайте, що краще нам, щоб одна людина загинула за людей, ніж щоб весь народ загинув”. Страх, який відчували первосвященники, виражався таким чином: “Якщо залишимо Його так, то всі увірують в Нього – і прийдуть

Римляни і оволодіють і місцем нашим і народом” (Ін. 11:48). Але навіть без римлян Христос загрожував іудейській ортодоксії, і тому він був допитаний як єретик.

Для релігійної общини ересь була злочином нарівні з державною зрадою і навіть більш небезпечною, ніж зрада власно державі. Можемо виміряти ступінь загрози психіці за інтенсивністю захисної реакції у відповідь. При таких мірках ересь для істинно віруючого була смертельною загрозою. Вона загрожувала його вищим психічним цінностям і тому була більш небезпечною, ніж смерть, яка загрожувала лише його фізичному існуванню. Саме така за інтенсивністю реакція була викликана в іудейських первосвящеників Христом [12, 61].

Фанатичне духівництво, в якого віру вже давно підмінив закон, а моральність була завжди вторинною щодо традиції, завжди знищувало передові релігійні ідеї, котрі могли б відкрити шлях для нової духовності. Воно впевнено маніпулює сліпим натовпом, штовхаючи його на безглузді, жорстокі вчинки. Так було в часи Христа, так буває і нині. Як вказував Ч.Ломброзо, “духівництво, хоча й слабке в теорії, користується de facto величезним впливом на два протилежні класи: плебеїв і патриціїв. Але духівництво, успадкувавши владу того й іншого класу, не успадковувало їх престижу; при цьому воно не розумніше і не енергійніше їх обох. Це посередність, що панує над усім, не обізнана в своїй нікчемності, що судить про факти лише з точки зору утилітаризму; посередність, у якій немає попереду ні ідеалів, ні навіть наперед наміченої мети... Сліпа любов до свого кута і нетерпимість до чужого замінюють любов до вітчизни; врешті-решт сумна тиша, як спокій океану, порушується лише зрідка короткими бурями” [7].

Як свідчать тексти Євангелій, страта Христа супроводжувалась особливими моральними знущаннями, які завдавали болю більше, ніж знущання фізичні. “Первосвященики з книжниками та старійшинами і фарисеями, глузуючи, говорили: інших спасав, а Себе Самого не може спасти; якщо Він Цар Ізраїлів, нехай тепер зійде з хреста, і ми увіруємо в Нього” (Мф. 27: 41,42). Можливо, натовп йшов за Христом і вірив в Його могутність лише за наявності чудесних діянь, а розп’яття чекав як можливість здійснення найбільшого з чудес – Божественного спасіння? Адже “харизматичне правління легітимним є лише доти, доки особиста харизма має докази “значущості”, тобто знаходить визнання і використовується довіреними людьми, учнями, послідовниками” [4].

Адже “маси поважають лише силу, і добро їх мало хвилює, оскільки сприймається як одна з форм слабкості. Симпатії натовпу завжди були на боці тиранів, що підкоряли його собі, а не на боці добрих властителів” [6, 30].

У своїй психологічній основі натовп консервативний. “Він має в собі найбільш священну повагу до традицій і підсвідомий жах, дуже глибокий, до будь-яких змін, спроможних змінити реальні умови його існування” [6, 31]. Чи не тому вміло керований натовп сприйняв Христа як злочинця, руйнівника усталених вірувань і розп’яв разом з руйнівниками устоїв соціальних? “І коли прийшли на місце, що зветься Лобним, тут розп’яли Його і злочинців, одного з правого, а другого з лівого боку” (Лк. 23:33).

Чи прагнув кожний із тих, що стояв у натовпі біля Голгофи та кричав “візьми, візьми і розіпни Його” (Ін. 19:15), смерті Ісуса? Чи усвідомлювали вони реальний зміст своїх вчинків? Індивід у натовпі набуває, “завдяки тільки чисельності, усвідомлення непереборної сили, і це усвідомлення дає йому можливість піддаватися таким інстинктам, яким він ніколи не дає волю, коли буває один. У натовпі ж він менш схильний приборкувати ці інстинкти, оскільки натовп анонімний і не несе на собі відповідальності. Відчуття відповідальності, що стримує завжди окремих індивідів, абсолютно зникає в натовпі. Вони вже не усвідомлюють своїх учинків, і у них, як у загипнотизованих, одні здібності зникають, інші ж доходять до найбільшого напруження. Під впливом навіювання такий суб’єкт скоюватиме відомі дії з нестримною стрімкістю; в натовпі ж ця нестримна стрімкість виявляється з ще більшою силою, оскільки вплив навіювання, однаковий для всіх, збільшується шляхом взаємності” [6, 15]. Недарма Ісус говорив: “Отче, прости їм, бо вони не відають, що чинять” (Лк. 23:33,34).

Почуття і настрої натовпу, затьмареного чужими ідеями і переконаннями, лишаються мінливими; вони можуть змінитися під впливом певного знамення чи події. “Люди, які мають

досить сильну індивідуальність, щоб опиратися навіюванню, в натовпі дуже нечисленні і тому не в змозі боротися з течією. Найбільше, що вони можуть зробити, – це відвернути натовп за допомогою якогось нового навіювання. Так, наприклад, вдале слово, який-небудь образ, викликаний до речі в уяві натовпу”, можуть відволікти його “від самих кровожерливих учинків” [6, 16]. Зокрема, Лука вказує на розкаяння, яке виникло в натовпі: “І сонце затьмарилось, і завіса в храмі роздерлася посередині. Скрикнувши гучним голосом, Ісус сказав: Отче, у Твої руки віддаю дух Мій. І сказавши це, віддав дух. Сотник же, побачивши, що сталося, прославив Бога і сказав: воістину Чоловік Цей був праведний. І весь народ, який зійшовся на це видовище, побачивши, що сталося, повертався, б’ючи себе в груди. Всі ж, хто знав Його, і жінки, які прийшли з Ним з Галілеї, стояли віддалік і дивились на це” (Лк. 23: 45–49). Складається враження, що народ біля Голгофи чекав знамення, щоб повірити в те, що розп’ятий на хресті – Помазаник Божий.

Чи варто зневажати натовп за його безвір’я, адже в час розп’яття біля Христа були лише його мати з сестрою, Марія Магдалина та Іоанн, якого Христос за відданість нарік своїй матері сином (Ін. 19: 26,27). Віддані ж Його учні переховувались у будинку, замкнуті від остраху перед юдеями (Ін. 20:19). Вони увірували в його силу, лише взривши воскреслого перед собою (Ін. 20: 20–22). Показовою є історія з Фомою Близнюком, що не вірив в Ісусове воскресіння до фізичного відчуття Його воскреслого тіла (Ін. 20:24–29). І як твердить в Євангелії Іоанн, “багато інших чудес сотворив Ісус перед учнями Своїми...” (Ін. 20:30) задля того, щоб остаточно увірували вони.

Але чи була поведінка апостолів викликана острахом за власне життя? Вірогідніше, це було усвідомлення неможливості впливу на Божественне провидіння, зміни тієї долі, що наперед визначена для Христа. Хоча Гегель зазначав, що друзі Ісуса осягнули Його зв’язок з посланнями пророків “лише після прославлення Ісуса, після того, як на них зійшов дух” [5, 191].

І, наостанок, проводячи певні історичні паралелі, маючи перед очима зразки християнської історії хочеться поглянути на день сьогоднішній. Адже як часто нібито цивілізоване суспільство перетворюється на бездумний натовп, на безлику масу, керовану досвідченими маніпуляторами, наділеними владними повноваженнями. І тоді забуваються витoki національної духовності, розпинаються морально та знищуються фізично духовні світочі нації, а істинні цінності любові та всепрощення руйнуються під тиском плінних матеріальних пріоритетів. Та чи варто чекати знамення, щоб відчутти себе особистістю, від якої залежить доля держави?

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія: книги Священного писання Старого та нового Завіту. – К., 2004.
2. *Безант А.* Экзотерическое христианство или малые мистерии. – М., 1990.
3. *Блумер Г.* Коллективное поведение // Психология масс. – Самара, М., 2006.
4. *Вебер М.* Хозяйство и общество, ч. 1. Экономика, общественное устройство и власть // *Weber M.* Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehende Soziologie. Tübingen, 1980. – <http://www.vusnet.ru/biblio/archive>
5. *Гегель Г.* Философия религии: В 2-х тт. – М., 1976. – Т. 1.
6. *Лебон Г.* Психология масс // Психология масс.
7. *Ломброзо Ч.* Анархист // <http://www.vusnet.ru/biblio/archive>
8. *Мень А.* История религии: В поисках Пути, Истины и жизни. В 7-ми тт. Т. 6: На пороге Нового Завета: От эпохи Александра Македонского до проповеди Иоанна Крестителя. – М., 1993.
9. *Московичи С.* Наука о массах // Психология масс.
10. *Ортега-и-Гассет.* Восстание масс // Эстетика. Философия культуры. – М., 1991.
11. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” // Психология масс.
12. *Эдингер Э.* Христианский архетип. – М., 2000.

